

ԳԱՔՐԻԵԼԱ ՌԻՆՈՒՀՈՃԵԱՆ

ՀԱՂՈՐԳՈՒԾ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒԾ (ՌԵՋՋԻՌ ԷՄԻԼԻԱ Ք.) ՆՈՐ ՅԱՅՏՆԱՔԵՐՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՁԵՌՆԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ յուզումով է, որ մասնակցում եմ նոր Մատենադարանի բացման օրը այս միջազգային գիտաժողովին, հին և պատմական Մատենադարան իմ առաջին մուտքի ճիշտ քառասուն տարուց յետոյ: Եւ այս ուրախալի դէպքում չեմ կարող չիշողութեամբ չ'երթալ այսքան երկար ժամանակի ընթացքում ծանօթացած բազմաթիւ անձերին, որոնք այսօր մեզ հետ չեն: Բոլորն էլ ինձ մի բան նուիրեցին, մէկը՝ գիտական ուղղութիւն, մէկը՝ խորհուրդ, մէկը՝ ժպիտ, մէկը՝ մանուշակ, մէկը՝ ամէնօրեայ պարագաներում գործնական օգնութիւն: Բոլորին եմ յիշում երախտագիտութեամբ և նրանց վառ յիշատակին ընծայում եմ այսօրուայ իմ խօսքը:

Երկու ձեռագրերը, որ այժմ առաջին անգամ ներկայացնում եմ հանրային, նոր յայտնաբերուեցին, երբ Իտալիայի գրադարաններում գտնուող հայերէն ձեռագրերի իմ ցուցակը¹ արդէն լոյս տեսել էր. ուստի այս մատենաները նրանից դուրս մնացին:

Ջարգարուած նոր ձեռագրեր՝ աւելի իրենց արուեստով ուշագրութիւն են յարուցում, մանաւանդ եթէ նրանց բովանդակութիւնը արդէն ծանօթ լինի, ինչպէս է մեր դէպքում, լինելով մէկը՝ Աւետարան և միւսը՝ Գիրք ձեռնագրութեան, թէև բոլորս գիտենք որ միշտ բնագրային հետաքրքրական նոր տարբերակներ կարող են երեւան գալ: Սակայն մանրանկարները ուսումնասիրելը պահանջում է մասնագիտական խորացում, ընդհանուր հայկական մանրանկարչութեան զանազան դպրոցների լոյսի տակ: Սրա համար ներկայ առիթով, աւելի նպաստաւոր համարում եմ առաջին հերթին նրանց պատմական արժէքի մասին տեղեկութիւն տալ:

Ձեռագրերը պահպանուած էն Իտալիայի Ռեջջիո Էմիլիա քաղաքում Կապուչինիների թանգարանի մէջ, ուր հասել են 1915 թ., երբ այն հոգեւորականներ լքեցին Անատոլիայի իրենց առաքելավայրերը: Սրանք ուրեմն փրկուած ձեռագրեր են և իսկ այս պատճառով թանկագին են մեզ համար, իբրեւ մեր պատմութեան բեկորներ: Երկուսն էլ վերանորոգման կարիք ունեն:

Ձեռ. 1 Աւետարան

[ԺԵ դ.], Կեղի, գրիչ՝ Երեմիա սարկաւագ, ստացող՝ Մաաթէոս², թերթ՝

¹ Տե՛ս *Catalogo dei manoscritti armeni delle biblioteche d'Italia*, a cura di GABRIELLA ULUHOGLIAN, "Indici e Cataloghi, Nuova serie, XX", Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 2010

290, պրակ ` 25, նիւթ՝ թուղթ, մեծութիւն՝ 23x16, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բուրգիր, տող՝ 19, կազմ՝ կաշեպատ, պատուոյիկ-պահպանակ՝ 1(սկ) +1(վջ) մագաղաթ՝ Աւետ. (Մատթէոսի ԺԲ, 34-40 և ԺԵ, 9-15): Մանրանկարչութիւն՝ պատկեր՝ Քրիստոս փառատրեալ, անտարանիչների խորհրդանշաններ և հրեշտակներ՝ 2բ, էջն ի դժոխս՝ Յա, Մատթէոս՝ Յբ, Մարկոս՝ 81բ, Ղուկաս՝ 139բ, Յովհաննէս՝ 225բ, կիսախորան՝ 4ա, 82ա, 140ա, 226ա, լուսանցագարդեր, գլխատառեր: Յիշատակարան՝ 287բ, 288ա-289բ (գլխատր), 290ա-բ: Եւտեբիոսի թուղթ և խորաններ ընկել են: Հանգամանք՝ բազմաթիւ թերթեր գործածութիւնից մաշած և որոշ տողեր անընթեռնելի են. տեղ տեղ երկրորդ մի ձեռք ամրացրել է գունատ տողեր ու գրերը:

- Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:
- 1ա-2բ Սկիզբն գլխոց Մատթէոսի անտարանչի:
- թթ. 4ա-80ա Աւետարան ըստ Մատթէոսի:
- թթ. 80բ-81ա Սկիզբն գլխոց Մարկոսի անտարանչի:
- թթ. 82ա-136ա Աւետարան ըստ Մարկոսի:
- թթ. 136բ-138ա Սկիզբն գլխոց Աւետարանի Ղուկասու:
- թթ. 138բ-139ա սպիտակ
- թթ. 140ա-224բ Աւետարան ըստ Ղուկասու:
- թ. 225ա-բ սպիտակ
- թթ. 226ա-287բ Աւետարան ըստ Յովհաննէսու:

Բազմաթիւ յիշատակարանների միջոցով կարող ենք բաւական լայնօրէն վերականգնուցել ձեռագրի պատմութիւնը: Գլխատր յիշատակարանը նշում է գրչութեան տեղը և գրիչը²

288ա՝ Փառք ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ, որոյ շնորհամբն աստուծոցաւ եռայհրաշ և հոգիագարդ Աւետարանս, գոր է շաղկապեալ երանեալ անտարանչացն, ըստ բազմերանգ գունոց ի մի ոստայնանգելով հաննար. Զոր արեւտակեալ անուշողաց ծաղկանց իւղեփեցական կազմութեամբ, որ ըստ հոգոյն յատկութեան իմանի. գանազ<գ>ան <որ> որակութեամբ [գաղա]փարելով ըստ յոբունց արփիացելոցն դասակցութեանց և ի յարմարումն եկեղեցոյ յաղի խաղաղութեան գլխոյն պատշանեալ. զի յայսմանէ կատարելութեան շորս անտարանք ի բազում պատնատ է [...]³: Եւ այլ բազում պատնատ են յորս գաղափարին շորեփեան անտա-

² Յիշատակարանի սովորական կրճատումները լուծուած են: Օգտակործուած պայմանական նշաններ՝ ... անընթեռնելի, [...] կամատր ընդհատում, [] ակելում, < > բացատում: Շեղագիրը նշում է տարբեր ձեռքով կամ ուրիշ թանափով ամրացած տողեր:

³ Համոզուած եմ, որ յիշատականները պէտք է ամբողջութեամբ հրատարակել, որպէսզի նրանց բնագրերի ուսումնասիրութիւնը ամէն տեսակետից կատարեալ լինի. շատ երկար լինելով մերը՝ յարմար եմ համարում ստորագրագրել այն մասը, որ սերտ կապ չ'ունի ձեռագրի պատմութեան հետ և վերաբերում է շորս թոյի խորհրդանշանական իմաստին. «Զորեկերպեան կենդանի՝ մարդ, աղիւծ, եզն, արծիւ. շորս նիւթ՝ աշխարհի», հող և ջուր,

ումնա: Որո ցանկացող եղեալ բարեպաշտ Քրիստոնէն Մատթէոսն⁴ եւ շանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս եւ զգանձս անկողոպտելի ի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց Կի(289ա)բակոսին եւ մարն Շընֆորին եւ կենակցին իւրո Սառամելիփին եւ հարսին Կիրամելիփին: **Եւ ես յետինս բանասիրաց եւ տրուպս ի սարկաւագաց Երեմիա մեղսամած գծողս** տեսի զեռափափաբզ զսէր եւ զշան բարեմիտ Մատթէոսին, զոր ունէր հետ սուրբ Աւետարանիս, եւ ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հովանեալ սուրբ Սարգսի **Ի քաղաքս Կեղի**. ի թվականութե ... ամին ի դառն ... ժամանակիս որ հարկապահանջ կու տանջէին գրիստոնեաս եւ այլ բազում շարիս գործէին ընդ քրիստոնեայս եւ ոչ կարի համարձակ գրեր զսուրբ Աւետարանս: Արդ՝ որք հանդիպի սուրբ Աւետարանիս տեսութեամբ կամ ընդերնըով կամ գաղափար առնելով ի պէտս արինակի, յիշեցիք ի Քրիստոս զստացող սորայ զբարեպաշտ ոնեան զմա... 289բ (առաջին սիւնակի շորս տող անընթեռնելի են)Նաեւ զմեղուցեալ գծողս Երեմիա եւ զծնողս իմ եւ այլ ամենայն արեան մերծաւորս մեր եւ զընկերայկիցն իմ զհազար սարկաւագն, եւ ինքն՝ արարիչն Աստուած յիշողացոց եւ յիշեցելոցոց ողորմեսցի յիւր <իւր> միւս անգամ զայստեանն: Եւ արդ եղեւ ավարտումն սուրբ ավետարանիս ի թվ ...է... ժամանիս() ... գրիս եւ ծա ըուք

Ուրեմն գրիչը՝ Երեմիա սարկաւագ և գրչավայրը՝ Կեղի ծանօթ են, ուստի գլխաւորապէս մնում է թուականի հարցը ճշտել: Թ. 289ա՝ առաջին սիւնակի վերջին տողում գրիչը գրել է, կիսատ մնացած, թվակա- բառը, լրացնելով յաջորդ սիւնակի առաջի տողում՝ նույն ճամբով համառոտած վերջաւորութեամբ, բայց ճիշտ այդ անկիւնում, որտեղ գրուած էին թուականի նշանագրերը, թուղթը մաշած և ընկած է. նոյնը հանդիպում է յիշատակարանի վերջում: Բարեբախտաբար սոյն յիշատակարանը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս լուծելու թուականի հարցը, որովհետեւ նրա յատուկ բանաձեւը կրկնւում է համանման մէկ ուրիշ ծանօթ և թուակիր ձեռագրում, դարձեալ Երեմիա սարկաւագի կողմից Կեղիում ընդօրինակուած:

Վերցնենք նորից Ռեջչիոյի ձեռագրի յիշատակարանի սկիզբը և մեզ հետաքրքրող շարունակութիւնը՝

Փառք ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ [...], որոյ շնորհաւմն ավարտեցաւ եռայնրաշ եւ հոգիագարդ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ երանեալ ավետարանչացն, ըստ բազմերանգ գունոց ի մի ոստայնանգելով հանճար [...] 288բ՝

այդ եւ հուր. քննամիջ աննաշտելիք եւ սիրելիք անբակտելիք: Չորս չորք գի աննան ամեն(288բ)այսուրբ Երրորդութիւնն՝ Հայր, Որդի, Հոգի. չորս գետք բխեալ ի գրախտէն՝ Փիսոն, Տիգրիս, Եփրատէս (չորրորդ պակասում է - Գ. Ու.): Չորք անկիւն եւ չորս եղջիւրք սեղանոյն: Չորք դէմք՝ արքոյ խաչին: Չորս առաքինութիւնք հոգայ՝ խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն եւ արդարութիւն: Չորս ծագ տիեզերաց՝ արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս եւ հարաւ: Չորս բանք ավետարանիս՝ պատգամ եւ պատուիրան, սպառնալիս, եւ ավետիս: Չորս բանի խաւսի Աւետարանս՝ հրամանաւ, եւ խրատով, արիմակաւ եւ վկայութեամբ:»

⁴ Մատթէոսի անունը այստեղ և յաջորդ յիշատակարանում տարբեր ձեռնով գրուած է շնչուած մի անուան փոխարէն, որ անընթեռնելի է:

Որո ցանկացող եղեալ բարեպաշտ քրիստոնէն Մատթէոսն⁵ եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս եւ զգանձս անկողոպտելի ի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց.....

Համեմատենք այժմ այս տողերը մի ուրիշ ծանօթ ձեռագրի յիշատակարանի համապատասխան բաժնի հետ: Այս երկրորդը, յ 1942, դարձեալ Աւետարան է, գրուած նոյնպէս Կեղիում, 1498թ. և ասում է՝

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ [...], որոյ շնորհաւմն աւարտեցաւ ետահրաշ եւ հոգիագար(ք)դ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ երանեալ արեւտարանչացն, ըստ բազմերանգ գունոց ի մի ոստայնանկելով հանճար [...] Որոց ցանկացող եղեալ բար/սէր եւ աստուածասէր կին մի Մարիամ անուն, եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս. եւ զգանձս անկողոպտելի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց...⁶

Երկու ձեռագրերի գրիչը և գրչութեան տեղը նոյն են, նոյն է նաև յիշատակարանի յատուկ բանաձևեր, հետեւաբար եթէ մէկին թուականը 1498-ն է, միւսը, այսինքն Ռեջչիոյինը պէտք է մօտաւորապէս նոյն շրջանին գրուած լինի, եզրակացութեամբ ժե դ. երկրորդ կէսին: Այսպէս լուծուած եմ համարում թուարկութեան հարցը: Երկու յիշատակարաններումն էլ նշուած են նաև քաղաքի նոյն եկեղեցիները՝ Ս. Սարգիս, Ս. Յակոբ և Ս. Աստուծածին:

Աւելի կնճռոտ է ստացողի հարցը: Արդեօք՞ վերոյիշեալ Մատթէոսն է, որի անունը սակայն ուրիշ տեղն էլ քերուած թուղթի վրայ տարբեր թանաքով գրուած է. արդեօք՞ երկրորդ ստացողն է եղել: Ո՞վ էր առաջին բուն ստացողը: Եւ ո՞վ է ոմն Հայրապետ, որի անունը յիշատակուած է յաջորդ յիշատակարանում Մատթէոսից յետոյ:

289բ, սին բ՝ Դարձեալ յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր **զՄաթէոս** եւ զծնողս իւր. **յիշեցիք եւ զՀայրապետ Բահանան** եւ զհայրն իւր զՍտեփաննոս Բահանան եւ զմայր իւր զՄարթայ եւ զաւակս իւր, **որ պատճառ եւ յորդորիչ եղև ետ գրել** զանգին մարգարիտս եւ զանառիկ մեծութիւնս եւ տ/լա ի ձեռն Հայրապետ Բահանային յիշատակ իւր եւ ծնողաց և ամ[ենայն] արեան մերձատրաց իւրոց. ամէն:

Սրանով, ինչ որ եղել է այս երկրորդ անձնաւորութեան դերը, ձեռագիրը կապում է Հայրապետ քահանայի տոհմի հետ, ինչպէս երևում է հետեւեալ տողերից, որտեղ կէս դարից յետոյ Մալաքիա մի գրիչը յիշատակում է Հայրապետի թոռան՝ տէր Մարգարէ արքեպիսկոպոսին իբրև ձեռագրի նորոգիչ և մեծ բարերար Կեղիի եկեղեցիներին՝

⁵ Տե՛ս ծանօթագր. 4:

⁶ **Լ. Ս. Խաչիկյան**, Փե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Եր., 1958, էջ 274-275.

290ա՝ Դարձեալ յիշեցի՛ք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զՀարապետ քանանային թոռն. գտէր Մարգարէ՛ ահրեպիսկոպոսն, որ նման Ներսէս հայրապետին՝ շնորհամն զարդարեալ կայ, եւ զհայրն իւր Զեկիան եւ զմայրն իւր զԹանկ-խաթուն եւ զհարեղբայրն իւր զԽաչերեսն եւ զհարազատ եղբայրն իւր զպարոն Հայրապետն եւ զՄելիֆոն եւ զԲոյրն իւր զհանգուցեալն առ Քրիստոս: Որ ետ գտուր Աւետարանս կրկին նորոգել եւ վերստին զարդարել եւ եղ յիշատակ ի դուռն սուրբ Կիրակոսին: Եւ արդ, գիտացի՛ք հայրք եւ մայրք, զի ոչ թէ գտուր Աւետարանս միայն եղ յիշատակ, այլ եւ բազում յիշատակ եղեալ ունի սա ի սուրբ եկեղեցիք: Նախ եւ առաջին ոսկի թելով շուրջառ մի բոլորովին զգեստովն եւ սուրբ սեղնի ծածկոց մի եւ նըշխարհի թափսի մի, նաղշուն ծածկոցով մի ի Խլպաշին վանքն ունի եղեալ յիշատակ. դարձեալ /սատիֆայ շուրջառ մի բոլորովին զգեստովն, եւ ծածկոց մի ի քաղթին միաբանն ի սուրբ Յակոբն եղ յիշատակ ի ձեռն Աստուածայտուր աւագ իրիցուն: Դարձեալ գեղեցիկ նաշոցք մի եւ Բ արծաթէ խաչ եւ ըսկիւն մի եւ գայս Աւետարանս եղիր յիշատակ ի սուրբ Կիրակոսն եւ ըսկիւն մի յաստըղբերդ եւ այլ բազում բարութիւնս արարեալ է եւ անթիւ գերիս ազատեալ է եւ աղբիւր շինեալ է: Փառք եւ գոհութիւն Աստուծոյ, որ այսպիսի առաջնորդի տիրացեալ ենք մեք. Աստուած արհնէ զայն մարդն որ լի բերանով Աստուած ողորմե[ա] ասէ:

Դարձեալ յիշեցի՛ք յաղաւթս ձեր **զանպիտան գրիչս զՄաղափայ երէցս**, որ անուամբ միայն կոչիմ քանանայ եւ գործովս ոչ եւ զկողակիցն իմ եւ ծնաւազն իմ, եւ անմեղադիր լերով խոշորութեան եւ զսղալանաց սորայ, զի ի մեծութեան ժամանակս ուսայ եւ կար իմ այս է: Դարձեալ յիշեցի՛ք զվարպետն իմ գտէր Գրիգորն որ բազում ջանի եւ աշխատութեամբ ուսոյց զիս: Եւ եթէ ոք յամբողջն ի հետ սուրբ Աւետարանիս ծախելով թէ գողանալով կամ գրաւելով ի դրանէ սուրբ Կիրակոսին, զմասն եւ զպատիժն Յուդայի եւ զխաչայհանուացն առցէ. եւ Քրիստոսի փառք յախտեանս:

Ո՞վ է այս Մարգարէ արքեպիսկոպոսը, որ այսքան հարստութիւններ նուիրեց Կեղիի եկեղեցիներին: Առ այժմ իմ փնտռութեան ապարդիւն մնաց: Ինչ որ կարելի է ասել վստահօրէն այն է, որ մեր ձեռագիրը իր համայնքի մէջ երկար կեանք ու խնամք է ունեցել. շատ օգտագործուած Աւետարան է եղել, եթէ իր գրչութեան մօտաւորապէս յիսուն-վաթսուն տարուց յետոյ, նորոգւուելու կարիք է ունեցել, ինչպէս կարդացւում է նոյն յիշատակարանի վերջաւորութեան

290բ՝ Արդ՝ կազմեցաւ Աւետարանս ի թվիս Հայոց ԶՂԴ ապրիլ ամսոյ ի ԻԶ ի քաղաքս որ կոչի Կեղի, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբին եւ սուրբ Մարգրսին եւ սուրբ Աստուածածնին: Ամէն. Հայր մեր յերկինս եւ սուրբ եղիցի անունն քն...

Կազմութեան մասին՝ արդէն թ. 287բ իբրև կազմող յիշատակուած է նոյն Մաղաքիա գրիչը՝

Զվերջին կազմաւղ սուրբ Աւետարանիս գիծուն գրիչս զՄաղափայ էրէցս յիշեցեմ ի Քրիստոս աղաչեմ զձեզ և որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոս:

Ձեռագրի յաշորդական կացութեան մասին լուր չ'ունենք, մինչև որ Առաքել ոմն ազատեց ի "անպատեհ տեղի" ց՝ Տրապիզոնում, ըստ անթուական վերջին նոտրագիր յիշատակարանի՝

թ. 290թ Այլ յիշեցեմ զանարժան եւ զսուտանուն սարգաւարտ Առաքելս, որ վերջին ժամանակի ըստ[ա]ցայ զսուրբ Աւետարանս ի Պոնտոս քաղաքի որ կոչի Տրապիզոն, ի յառն միոչէ, որ է ի դաւանակա Յունաց եւ ի գեղջէն որ<կոր> կոչի Մանկայ, տեսանելով զսուրբ Աւետարանս ի անպատեհ տեղիս եւ ազատեցի, ինքն յայտնեաց ինձ:

Վերջին էջում անշնորհ ձեռքով մի թուական գրուած է՝ «Թվ. ՌՃՄԹ յունիսի ...», որից յետոյ մեր ձեռագրի ճակատագիրն անձանօթ է մնացել մինչև Իտալիայ հասնելը:

Ձեռ. 2 Գիրք ձեռնադրութեան և պատարագի (Մաշտոց)

[ԺԴ դ.], [Կիլիկիա], գրիչ՝ անյայտ, ստացող՝ Ստեփանոս եպսկ. Անագարբոյ, րեւր՝ 187, պրակ՝ 17, նիւթ՝ մագաղաթեա, մեծութիւն՝ 21,5x15, գրութիւն՝ միասիւն, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 16, կազմ՝ կաշեպատ, աստառ՝ մետաքսեայ սպիտակ և կապոյտ: Մանրանկարչութիւն՝ պատկեր՝ խոյրով եպիսկոպոս՝ 23բ, խորան՝ 3ա, կիսախորան՝ 23բ, 58բ, լուսանցազարդերի և գլխատուերի օրինակ՝ 6բ, 14ա, 18բ, 19ա, 32ա, 39բ, 128բ, 174բ, 182բ: Դժբախտաբար այս քանկագին ձեռագիրը ենթարկուել է վայրագ վերաբերմունքի. չգիտեմ ե՞րբ, ու՞ր, ո՞ր տգէտ կտրատել է նրա զարդեր. թողնելով միայն հետեր սկզբնական հոխ զարդարանքի: Յամենայն դէպս մնացածը, թէև գրչութեան տեղը նշուած չէ, անտարակոյս ցոյց է տալիս որ ձեռագիրը կիլիկեան արուեստի արժէքաւոր նմոյշ է:

Մատենանի առաջին երկու թերթեր ուրիշ բնագրից անճատուած՝ այստեղ կցուած են. նիւթ՝ մագաղաթեա, մեծութիւն՝ 21,5x15, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19, բովանդակութիւն՝ Նոր կտակարանի հատուածներ, հաւանաբար Յայսմաւուրբից վերցրած:

Ձեռագրի բուն բովանդակութիւն՝ Գիրք ձեռնադրութեան և պատարագի (Մաշտոց).

թ. 3ա – Ձեռնադրութիւն անագանոսաց, որ են գրակարդացք: *Ձգենու եպիսկոպոսն և գայ ի դուռն*

թ. 4ա Ձեռնադրութիւն կէս[ասարկա]ազաց: *Սկսանին շարական...*

թ. 8ա Կանոն յորժամ սա[րկաւագաց] ձեռնադրեն: *Ձգենու եպիսկոպոսն և [քահ]անայքն: Եւ առնու սարկ...*

թ. 23բ Ձեռնադրութիւն Բահանայի: Ի ծունր իջուցանեն երկու ոտամբ. եւ ապա ասեն սաղմոս ի թիւ ԻԴ

թ. 47ա (թերթի կէսը կտրուած է)... էր սրբութեամբ և արհնութեամբ գծես սորա. զամենայն ինչ զոր արհնէ սա...

թ. 48ա Կանովն վէմ արհնելոյ որ ի ջուր ածի. եւ եղումն աղի: Երդումնեցուցանեմ զքեզ պատկեր աղի...

թթ. 58բ-113բ Սրբոյ հաւ մերոյ Աթանասի է պատարագ, արէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցոյ: Յորժամ կամիցի քահանայն պատարագ մատուցանել...

թթ. 114ա-127բ (թերթի կէսից աւելի կտրուած է).[Կանովն հիմնարկէ]. ... ժԲս անտաշս զոր ի գետոյն ... արիւնին և քահանան ընդ նմա սարկ[աւագ] ... և դպիրք մոմեղինաւք լուցելովք...

թթ. 128ա-176ա Կանովն նաակատեաց եկեղեցոյ արհնութեան: Յերկոյին հսկումն լինի միաբան ուխտին մինչև ցառաւաւտն...

թթ. 174ա-182ա Կանոն տեառն ընդատաշին: Յաւր Տեառն ընդարաջին զգետաւորի եպիսկոպոսն յերրորդ ժամ աւուրն...

թթ. 182բ-186բ Կանովն խաչալուա առնել: Զոր խաչ ... կոչեն. առ ի բժշկութիւն անասնոց...

թ. 186բ վերջ. եւ մեր ընկալեալ գոյն՝ Բեզ մատուցանեմք ամենակարաւ և ամենախնամ Տէր, որ եւ արհնեալ գովեալ և բարեբանեալ և յամենեցունց երկրպագեալ... գի այժմ և միշտ և յափտեանս յափտենից ամէն:

Ձեռագրի երկու յիշատակարանները, թէև անթուական թոյլ են տալիս հաստատել նրա ժամանակաշրջանն ու միջավայրը: Արդէն տեսել էինք որ մնացած զարդերի ոճը ուղղում էր դէպի Կիլիկիա, այժմ ստացողի անունը փաստում է գրչավայրը՝

թ. 186բ Փառ՝ անըսկիզբնէին Հարի յէէն ծնեալ անժամանակ Որդոյն և էակից և փառակից սուրբ Հոգոյն, երեքան ձևաւորութեան և միաստուածութեան այժմ և յամբաւ յափտէանս. ամէն: Արդ՝ եւ, անպիտան ծառս սուրբ Աստուածածնին՝ **Ստեփանոս Խպիսկոպոս Անարգաբոյ** ցանկացող եղա այս սուրբ մատենիս եւ ետու գրել ըզսա եւ զարդարել ոսկէզաւծ գրով եւ վայելոյ ծաղկաւ, որ է Գիրք ձեռնադրութեան եւ պատարագի եւ ետու ըզսա գանձ տայնարի Տիրամար Սուրբ Աստուածածնի ի յիշատակ ինձ եւ երախտաւորացն իմ՝ տէր Մարտիրոսին եւ տէր Սերոբէի [...] զարմից իմոց և որ ոք զամէնն...

Ուրեմն պատուիրատուն՝ Ստեփանոս Անագաբբոյ եպիսկոպոսն է. սա ծանօթ անձնաւորութիւն է, որ մասնակցեց այն Սսի ժողովին, որ Մխիթար Գոնեբրցի կաթողիկոս գումարեց 1341թ. և զանազան պատճառներով տեղի ունեցաւ

միայն մի տարուց յետոյ՝ 1342թ.⁷ եթէ ընդունենք որ այդ նոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսն է, որ պատուիրել է անձանօթ մի գրչին ձեռագիրը, անիմաստ չէ մտածել որ նրա շարագրութիւնը եղել է Ժ՛Ի դ. կէսերին:

Միւս յիշատակարանը վերանորոգման մասին է, նոյնպէս անթուական և անձանօթ գրչի՝

բ.187ա Յիշեցեմք ի սուրբ եւ արժանատր յաղաթս ձեր զառաջնորդ սուրբ Փրկչի վանացս՝ զտէր Աստուածատուր կրօնատուր եւ զՈվանէս վարդապետն, որ ետուն զսուրբ Մաշտոցս, որ է Գիրք ձեռնադրութեան վերստին նորոգել եւ կազմել իւրեանց հոգոյն յիշատակ: Զձեզ աղաչեմք՝ ով ընթերձաւորք, որ մէկ հայր մեղախւ մի յիշել ի Տէր. ով որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. Ամէն: Եւ է սայ յիշատակ ի դուռն սուրբ Փրկչին. ամէն. հայր մեր որ յերկ:

Սրանով իմանում ենք որ մատեանը, նորոգուելուց յետոյ (ոչ արհեստաւորի անունը, ոչ թուականը յիշատակուած չեն), շնորհիւ Աստուածատուր կրօնաւորի և Ովանէս վարդապետի նուիրուել է Ս. Փրկչի վանքին: Դժուար է բնորոշել որ Ս. Փրկչի մասին է խօսքը, քանի որ նոյն անունով բազմաթիւ են վանքերը տարբեր վայրերում և ժամանակաշրջաններում և Կիլիկիայում և այլուր:

Թէև սկզբից բացառել եմ խորացնել մանրանկարչութեան ուսումնասիրութիւն, կ'ուզենայի աւելացնել միայն մի նկատողութիւն այն միակ պատկէրի մասին որ մնացել է մատեանում: Թ. 23բ՝ քահանայի ձեռնադրութեան ծիսի սկիզբին նկարագրուած է մի եպիսկոպոսի պատկէրը. նրա խոյրը շատ մօտենում է լատինականին: Դա ևս կարող է նշանակել այն լատինական ազդեցութիւն, որ անտարակոյս լինում էր Կիլիկիայիում, 1341-1342թթ. Սսի ժողովի ժամանակին:

⁷ Տե՛ս J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, հատ. 25 (*Concilium Armenorum, Anno 1342 celebratum*, 1185-1270) ժողովի մասնակցող արքիեպիսկոպոսների քում՝ յիշատակում է Stephanus Ananarsensis. Մանսիին ուղղում է նաև Մ. Օրմանեան, Հագգապատում, 1291 (սխալմամբ նշելով հատ. 30): Ճիշտ է Օրմանեանի նկատումը որ լատիններէն տառադարձուած անունները խաթարուել են, սակայն Ananarsensis անուան տակ պէտք է անպայման տեսնել «Անագարբացի» զուգահերը. հայերէնի մէջ էլ այդ փաղափ անունը տարբերակների ենթարկում է Անարգարա, Անագարբա, Անավարգա եւն: Ստեփանոս եպիսկոպոսի մասին տե՛ս նաև Մ. Զամչեան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ 1784-1786, Գ., 341: